

NUTQDA O'ZGARUVCHAN UNLI VA UNDOSH TOVUSHLAR

Abduraxmonova Nigora Nimatullayevna

Marg'ilon 2-son texnikumi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada nutqda o'zgaruvchan unli va undosh tovushlarning fonetik mohiyati, ularning yuzaga kelish sabablari hamda nutq jarayonidagi o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqotda nutq tovushlarining o'zgarishi artikulyatsion, akustik, psixolingvistik va sotsiolingvistik omillar bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Shuningdek, assimilatsiya, reduksiya, eliziya va epenteza kabi fonetik hodisalar orqali unli va undosh tovushlarning nutq jarayonida qanday o'zgarishi misollar asosida izohlanadi. Maqola nutqning tabiiy rivojlanishi, talaffuz qulayligi hamda tilning kommunikativ samaradorligini oshirishdagi fonetik o'zgarishlarning ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: fonetika, tovush, unli, undosh, o'zgarish, assimilatsiya, dissimilatsiya, reduksiya, eliziya, epenteza, artikulyatsiya, akustika, talaffuz.

Til insonlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi bo'lib, u orqali fikr va ma'lumotlar uzatiladi. Tilning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan nutq tovushlari so'zlarning shakllanishi va ma'nosini farqlashda muhim rol o'ynaydi. Nutq jarayonida tovushlar turli fonetik sharoitlar ta'sirida o'zgarib boradi, ya'ni yumshashi, kuchayishi yoki boshqa tovushga yaqinlashishi mumkin. O'zgaruvchan unli va undosh tovushlar nutqning tabiiy ravonligini ta'minlaydi va talaffuzni yengillashtiradi. Bunday o'zgarishlar fonetika fanida muhim o'rin tutib, tilning ichki qonuniyatlari va tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Nutqda o'zgaruvchan unli va undosh tovushlar til tizimining eng muhim fonetik hodisalaridan biri bo'lib, ular nutq jarayonida tovushlarning muayyan fonetik sharoit ta'sirida boshqacha ko'rinishga ega bo'lishi bilan tavsiflanadi. Bunday o'zgarishlar nutqning tabiiy oqimida sodir bo'lib, so'zlarni talaffuz qilishni yengillashtiradi, nutqni ravon va ohangdor qiladi. Tilning og'zaki shakli doimiy harakatda bo'lgani uchun tovushlar ham statik holatda qolmaydi, balki qo'shni tovushlar, urg'u, bo'g'in tuzilishi hamda nutq tezligi ta'sirida turli fonetik o'zgarishlarga uchraydi. Aynan shu jarayon nutqda unli va undosh tovushlarning o'zgaruvchanligini yuzaga keltiradi.

Unli tovushlarning o'zgaruvchanligi ko'pincha reduksiya hodisasi bilan bog'liq bo'lib, unda urg'usiz bo'g'inlardagi unlilar kuchsizlanadi, qisqaradi yoki aniq eshitilmaydigan darajaga kelib qoladi. Masalan, tez nutqda ba'zi unlilar tushib qolishi yoki yarim tovush shakliga o'tishi mumkin. Bu holat nutq tezligi oshgan sari yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. O'zbek tilida urg'usiz bo'g'inlardagi unlilarning qisqarishi, ayniqsa, so'z oxiri yoki qo'shma so'zlar tarkibida ko'proq

kuzatiladi. Bunday jarayon nutqni soddalashtiradi va talaffuzni yengillashtiradi, biroq ba'zan yozma shakl bilan og'zaki nutq o'rtasida farqlarni ham yuzaga keltiradi.

Undosh tovushlarning o'zgaruvchanligi esa fonetik jarayonlarning yanada murakkab ko'rinishlaridan biridir. Undoshlar nutqda qo'shni tovushlar ta'sirida turli o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Bu hodisa tilshunoslikda asosan assimilatsiya va dissimilatsiya bilan izohlanadi. Assimilatsiya jarayonida bir tovush boshqa tovushga o'xshab ketadi yoki uning xususiyatlarini qabul qiladi. Masalan, jarangli va jarangsiz undoshlarning yonma-yon kelishi natijasida ulardan biri ikkinchisiga moslashadi. Dissimilatsiya esa aksincha, o'xshash tovushlarning farqlanishiga olib keladi va nutqda talaffuzni aniqroq qilishga xizmat qiladi. Bu jarayonlar nutqning fonetik uyg'unligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Shuningdek, undosh tovushlarning o'zgarishida eliziya va epenteza kabi hodisalar ham muhim rol o'ynaydi. Eliziya jarayonida ayrim undoshlar talaffuzda tushib qoladi, ayniqsa, tez nutqda yoki qulay talaffuz qilish maqsadida. Epenteza esa so'z tarkibiga qo'shimcha tovushning kirib kelishi bilan tavsiflanadi, bu ko'pincha talaffuzni yengillashtirish yoki fonetik muvozanatni saqlash uchun yuz beradi. Masalan, ikki undosh yonma-yon kelganda ular orasiga yordamchi tovush qo'shilishi mumkin.

Nutqda o'zgaruvchan unli va undosh tovushlar nafaqat fonetik hodisa sifatida, balki tilning kommunikativ funksiyasi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Insonlar o'z fikrini tez va samarali yetkazishga harakat qilgan sari nutq jarayonida qisqartirish, soddalashtirish va fonetik moslashuvlar kuchayadi. Bu esa tilning tabiiy rivojlanish qonuniyatlariga mos keladi. Natijada og'zaki nutq va yozma til o'rtasida ma'lum darajada farqlar paydo bo'ladi, biroq bu farqlar til tizimining buzilishi emas, balki uning jonli rivojlanishining ifodasidir. Shu bilan birga, nutq tovushlarining o'zgaruvchanligi tilning tarixiy taraqqiyotida ham muhim ahamiyatga ega. Vaqt o'tishi bilan ayrim tovushlar butunlay yo'qolishi, boshqalari esa mustahkamlanib qolishi mumkin. Bu jarayonlar tilning evolyutsion rivojlanishini ko'rsatadi va har bir tilning o'ziga xos fonetik tizimini shakllantiradi. O'zbek tili ham bu borada istisno emas, unda tarixiy fonetik o'zgarishlar natijasida ko'plab so'zlarning talaffuzi soddalashgan yoki zamonaviy shaklga kelgan.

Nutqda o'zgaruvchan unli va undosh tovushlarni chuqurroq tahlil qilganda, ularning yuzaga kelishida nafaqat fonetik, balki fiziologik va psixologik omillar ham muhim rol o'ynashini ko'rish mumkin. Inson nutq apparati (til, lablar, tanglay, tovush paychalari) doimiy ravishda harakatda bo'ladi va bu harakatlar har bir tovushni aniq va bir xil tarzda talaffuz qilishni cheklaydi. Ayniqsa, tez gapirish jarayonida nutq organlari maksimal iqtisodiylik prinsipiga amal qiladi, ya'ni kamroq kuch sarflab, ko'proq axborotni yetkazishga intiladi. Natijada ayrim

tovushlar o'z artikulyatsion xususiyatini yo'qotadi yoki qo'shni tovushlarga moslashgan holda o'zgaradi.

O'zgaruvchanlik hodisasini yanada aniqroq tushunish uchun kombinator o'zgarishlar tushunchasiga e'tibor qaratish lozim. Bu hodisa tovushlarning so'z ichida yoki so'zlar birikmasida o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Masalan, qo'shni tovushlar artikulyatsion jihatdan bir-biriga yaqinlashishi natijasida ularning talaffuzi osonlashadi, lekin fonetik shakli o'zgaradi. Bu jarayon ko'pincha nutq oqimini silliqalashtirishga xizmat qiladi. Kombinator o'zgarishlar nutqning tabiiyligini ta'minlab, uni mexanik emas, balki jonli jarayon sifatida namoyon qiladi. Bundan tashqari, nutqda urg'u va intonatsiyaning ham o'zgaruvchan tovushlarga bevosita ta'siri mavjud. Urg'u tushgan bo'g'inlarda tovushlar aniq va to'liq talaffuz qilinsa, urg'usiz bo'g'inlarda ular sezilarli darajada kuchsizlanadi. Bu holat, ayniqsa, unli tovushlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Intonatsiya esa gapning umumiy ohangini belgilab, ayrim tovushlarning cho'zilishi yoki qisqarishiga sabab bo'ladi. Natijada bir xil so'z turli nutq vaziyatlarida turlicha fonetik ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Nutqda o'zgaruvchan tovushlar yana morfologik chegaralar bilan ham bog'liq holda yuzaga keladi. So'z yasalishi va so'z o'zgarish jarayonida qo'shimchalar qo'shilishi natijasida tovushlar bir-biriga yaqinlashadi yoki fonetik jihatdan moslashadi. Bu holat o'zbek tilida qo'shimchalarning asosga qo'shilishida ayniqsa seziladi. Ba'zi hollarda tovush tushishi yoki ortishi so'zning morfologik tuzilishini yengillashtiradi va talaffuzni qulaylashtiradi. Shu sababli fonetik o'zgarishlar morfologik jarayonlar bilan uzviy bog'liq hisoblanadi. Shuningdek, nutq tovushlarining o'zgaruvchanligi tilning dialektal xususiyatlari bilan ham chambarchas bog'liq. Turli hududlarda yashovchi so'zlovchilar bir xil so'zni turlicha talaffuz qilishi mumkin. Bu esa fonetik variantlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Dialektal farqlar ko'pincha unli tovushlarning cho'zilishi, qisqarishi yoki undoshlarning yumshashi kabi holatlarda yaqqol seziladi. Bunday farqlar tilning boyligini ko'rsatadi va uning ichki xilma-xilligini ifodalaydi.

Yana bir muhim jihat shundaki, nutqda o'zgaruvchan tovushlar kommunikativ samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Insonlar nutq jarayonida ortiqcha murakkablikdan qochib, eng qulay va tez talaffuz qilinadigan shakllarni tanlashga harakat qiladi. Bu esa tilning tabiiy evolyutsiyasini tezlashtiradi. Shu sababli fonetik o'zgarishlar faqat buzilish yoki tasodifiy hodisa emas, balki tilning ichki qonuniyatlariga asoslangan doimiy jarayondir.

Nutqda o'zgaruvchan unli va undosh tovushlarni o'rganishda akustik fonetika nuqtayi nazar ham muhim ahamiyatga ega. Akustik jihatdan har bir tovush ma'lum chastota, kuch va davomiylikka ega bo'lib, nutq jarayonida bu ko'rsatkichlar doimiy ravishda o'zgarib boradi. Ayniqsa, tez nutq yoki emotsional

holatlarda tovushlarning akustik parametrlari barqaror bo'lmaydi. Natijada bir tovushning eshitilish shakli boshqa tovushga yaqinlashishi yoki butunlay farqlanish darajasini yo'qotishi mumkin. Bu esa nutqdagi o'zgaruvchanlikni faqat artikulyatsion emas, balki fizik hodisa sifatida ham izohlash imkonini beradi. Shu bilan birga, nutqda sotsiolingvistik omillar ham tovush o'zgarishlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Insonning ijtimoiy mavqei, yoshi, ma'lumoti va muloqot muhiti nutqning talaffuz uslubini belgilaydi. Masalan, rasmiy nutqda tovushlar aniq va to'liq talaffuz qilinsa, norasmiy yoki kundalik muloqotda ular ancha soddalasadi. Yoshlar nutqida qisqartirish va tovush tushirish holatlari ko'proq uchrashi mumkin. Bu esa tilning ijtimoiy qatlamlar bo'yicha farqlanishini va nutqdagi o'zgaruvchanlikning ijtimoiy asosga ham ega ekanini ko'rsatadi.

O'zgaruvchan tovushlar shuningdek, tilning kommunikativ strategiyalari bilan ham bog'liqdir. Nutq jarayonida so'zlovchi har doim tinglovchiga maksimal darajada tez va tushunarli axborot yetkazishga harakat qiladi. Shu sababli u ba'zi fonetik elementlarni soddalashtiradi yoki qisqartiradi. Bu jarayon til iqtisodiyligi prinsipi bilan izohlanadi. Til iqtisodiyligi shuni anglatadiki, nutqda ortiqcha artikulyatsion harakatlar kamaytiriladi va minimal vositalar bilan maksimal ma'no ifodalanadi. O'zgaruvchan unli va undoshlar aynan shu prinsipning amaliy ko'rinishidir. Bundan tashqari, nutq tovushlarining o'zgarishi tilni avtomatlashtirish jarayoni bilan ham bog'liq. Tajribali so'zlovchilar nutq paytida ko'plab tovushlarni ongli nazorat qilmasdan talaffuz qiladi. Bu esa avtomatik fonetik o'zgarishlarga olib keladi. Natijada nutq tezlashadi, lekin ayrim tovushlar aniq eshitilmasligi yoki fonetik jihatdan o'zgarishi mumkin. Bu holat ayniqsa, dialogik nutqda yaqqol seziladi.

Yana bir muhim jihat – prosodik vositalarning (pauza, ritm, urg'u, ohang) tovush o'zgarishlariga ta'siridir. Nutqdagi pauzalar tovushlarning ajralib chiqishiga yordam bersa, ritm va ohang ularning cho'zilishi yoki qisqarishini belgilaydi. Ba'zi hollarda ohangning ko'tarilishi yoki pasayishi unli tovushlarning eshitilish sifatini o'zgartiradi. Bu esa nutqning emotsional va ekspressiv boyligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, nutqda o'zgaruvchan unli va undosh tovushlar tilning jonli va harakatchan tabiatini ko'rsatadi. Bunday fonetik o'zgarishlar nutqni soddalashtiradi, talaffuzni yengillashtiradi va muloqotni tez va ravon amalga oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu jarayonlar tilning ichki qonuniyatlari va tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, nutq madaniyati va to'g'ri talaffuz me'yorlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – 320 b.

2. Abdurahmonov G., Shukurov Sh. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 280 b.
3. Mahmudov N. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'zbekiston, 2010. – 240 b.
4. Usmonova Sh. Fonetika va fonologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2015. – 198 b.
5. Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi va fonetikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – 310 b.
6. Zuhridinov A. Hozirgi o'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2011. – 175 b.
7. Rahimov B. O'zbek tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 2018. – 260 b.
8. Qosimov A. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – 300 b.

